

Araştırma Makalesi/Research Article

Saraybosnalı Molla Mustafa'nın (c. 1730-1809) Vakayinamesi: Toplumunu Gözlemlemek, Kendini İfade Etmek

A Chronicle by Mulla Mustafa from Sarajevo (c. 1730 – 1809): Observing the Society, Expressing the Self

KERİMA FİLAN

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Oriental Studies
Saraybosna Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Doğu Araştırmaları Bölümü

(kerima.filan@ff.unsa.ba), ORCID: 0000-0001-6315-5868

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 24. 02. 2024

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 04.04.2024

Filan, Kerima. "Saraybosnalı Molla Mustafa'nın (c. 1730-1809) Vakayinamesi: Toplumunu Gözlemlemek, Kendini İfade Etmek" *Ceride* 2, no. 1 (Haziran/June 2024): sayfa/pp x-y
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12634258>

Öz

Bu çalışma yazarın, 18. yüzyılda kaleme aldığı mecmuasında rastlanan ben-anlatıların nitelikli notlarına odaklanmaktadır. Yazar Molla Mustafa (1730 civarı – 1809) mecmuasında yaşadığı zamanın Saraybosna'sında meydana gelen bazı toplumsal olaylar, doğa olayları gibi çeşitli konulara yer vermiştir. Bununla paralel olarak mecmuanın ikinci bölümünde vefat eden Saraybosna sakinlerini kronolojik olarak kaydetmiştir ki bu iki bölüm – olup bitenler (*vakayiname*) ile ölümler (*vefeyat*) – eserinin en büyük kısmını oluşturmaktadır. Bundan önceki çalışmalarda Molla Mustafa'nın kale-

me aldığı notların; 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bölgesinde günlük yaşamı nasıl hafızada korudukları gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, öncelikle kendi kendinden bahsettiği notlarını okuyarak Molla Mustafa'nın kimliğini mümkün olduğu ölçüde tanımaktır. Yazarın tasavvuf ilmiyle uğraşmaya kendini ne kadar verdiği gösterilmektedir. Molla Mustafa'nın dünyaya bakışının, onun iç dünyasının, tasavvuf öğretileriyle belirlendiğine işaret eden doğa olayları konulu birçok notlara rastlanmaktadır. Kendisinin günlük yaşamda insanlara karşı davranışlarına, yaptığı işlere karşı tutumuna dair bilgi içeren notlar – bir camide imam ve hatip idi, aynı zamanda bir *kâtib-i âm* olarak da çalışmıştır – iç ve dış yaşamını denge içinde tutmaya çalışan bir kişiyi ortaya çıkarmaktadır. Daha sonra çalışmada Molla Mustafa'nın toplumsal olaylara ve insanların davranışlarına ilişkin kendi yorum ve görüşlerini dile getirdiği notlar üzerine odaklanılmaktadır. Yazarın, kendi sufi kimliğiyle yaşadığı zaman ve ortamda hangi olayların kayda geçirilmesini önemli gördüğü, hangi olaylar ve insan davranışları hakkında kendi görüşünü kâğıda aktardığı, bu notlarda kendini nasıl sunduğu ve konumlandığı irdelenmektedir. Sonuçta o zaman insanının topluma ve temel insani değerlere karşı tavrını nasıl ifade ettiğine dair bazı genel gözlemler ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıl, vakayiname, ben-anlatıları, Molla Mustafa

Abstract

This paper explores Mulla Mustafa Basheski's notes (*mecmua*) from the 18th century which have a character of self-narratives. In his notes, Mulla Mustafa Basheski recorded (c. 1730-1809) information on different topics about everyday life in Sarajevo during his lifetime, such as descriptions of various events and natural phenomena. In the second part of *mecmua*, he chronologically recorded names of the deceased citizens of Sarajevo. Therefore, these two parts of *mecmua*—recorded events (*vakayiname*) and obituary notes (*vefeyat*) comprise the majority of the content of his opus. In previous scholarly research on Mulla Mustafa Basheski's notes it was illustrated how they keep record of the 18th century everyday life in one part of the Ottoman Empire.

The primary aim of this paper is to, as much as it is possible, get acquainted with the identity of Mulla Mustafa Basheski by reading his notes about himself. To which degree the author was dedicated to studying Islamic mysticism (*tasavvuf*) will also be discussed. A great number of his notes about natural phenomena indicate that the author's worldview and his inner life were determined by the teachings of

tasavvuf. The notes that contain information about Mulla Mustafa Basheski's conduct in everyday life and his work ethics—he served as an *imam* and a *hatib* in one mosque while also working as a public scribe—reveal that he was an individual who was striving to maintain his inner and outer life balance. The paper then focuses on the notes in which Mulla Mustafa Basheski expresses his commentaries and views about social events and human behaviour. Therefore, it will be observed which events in his surroundings the author deemed significant as a Sufi, or relevant to be recorded, about which events and actions of people he gave his opinion, how he represented himself in the notes, and what was his stance towards the content recorded. Concluding and general remarks are given about how an individual living in the 18th century expressed attitude towards the society and fundamental human values.

Keywords

Ottoman Empire, 18th century, chronicle, self-narratives, Mulla Mustafa

---

Giriş

Bu yazıya konu olan eser, Saraybosna'nın Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde yazma eserler koleksiyonunda saklanmaktadır. 7340 numarada "Molla Mustafa Şevki Başeski'nin Mecmuası" müellif hattı nüshası olarak kayıtlıdır. Eser Alaybegzade Mehmed Şevki İbn İbrahim Hilmi Efendi adında şahıs tarafından 1336 yılın cemaziyelevvel ayında (12 Şubat-13 Mart 1918) adı geçen Kütüphaneye vakfedilmiştir. Bu bilgiler eserin 4b no'lu sayfada yer alan şu kayıta okunmaktadır: *Medîne-i Sarâybosna ahâlîsinden Başeski Şevkî Mollâ Mustâfâ'nîñ medîne-i mezbûrede vukû'a gelen vukû'ât ve vefeyâta dâ'ir kayd ettiği mecmû'a elli seneden berü kendi mülk ü tasarrufunda bulunmuştur. Vakifin kim olduğu, eserin hangi yol(lar)dan onun eline geçtiği halen bilinmemektedir.*

Yazar kendi eserine ad vermemiştir, ancak metnin bazı yerlerinde *mecmû'a* ve *kitâb* kelimelerini kullanmıştır (vr. 35b).¹ Yukarıda verilen kayıttan görüldüğü gibi, vakfeden şahıs esere mecmû'a demiş, vukuat ve vefe-

---

1 Alıntının mecmuada geçtiği yer parantez içinde gösterilmektedir.

yat kelimeleriyle içeriğini işaret etmiştir. Toplam 165 varaktan oluşan bu mecmuanın en önemli kısmını vakayiname ile vefeyatın kapsadığı görülmektedir.² Vakayinameyi *Medîne-i şehri Sarây'da ve eyâlet-i Bosna'da ba'z-ı vekâyî'i beyân ve târîhini beyân ederim* şeklindeki cümle açar. Yazar Hicrî 1170 (1756-57) yılından itibaren kırk dört sene boyunca Saraybosna şehrinde yaşanan olup bitenleri altmış varakta kaydetmiştir.³ Olayları yaşadıkları günlerde kaleme almış ve eserinde art arda sıralamıştır. Böylece eserin düzenlemesinde bir konudan başka bir konuya geçilir.⁴ Kayda geçirilen her olayın meydana geldiği tarih yazılmıştır, böylece farklı konular birbirinden tarihlerle ayrılır. Bu sebeple metin, kronolojik bakımdan bütünlük göstermektedir.

Mecmuanın vefeyat bölümü de yaklaşık altmış varak kapsamakta, böylece olay ve vefat metninin eşit olarak bölündüğü görülmektedir. Vefeyatı yazmasının amacını yazar şu şekilde dile getirmiştir: *Ziyâdesile vâkıf olup bildiğim ahbâpların vefatlarını cânlarına rahmet okumak için ve kendi nefsimi tedârik ve 'ömrünü bereketine şükürler etmek için tahrîr eyledim*. Vefeyat bölümü de hicrî yıla göre kronolojik olarak düzenlenmiştir.⁵ Kırk sekiz yıl içerisinde vefat eden yazarın tanıdığı Saraybosna sakinleri yıl yıl sıralanmış, kendileriyle ilgili kısa bilgiler verilmiştir. İlk sayfalardaki bilgiler kısadır, vefat eden kişinin sadece ismi ve mesleği kayda geçirilmiştir. 1177 (1763-64) yılından itibaren kayıtlar biraz daha geniştir.

1801-02 yıllara rastlayan hicrî 1216 yılında yazar vukuat bölümünde *Yaşım çokdur, yetmiş tecâvüz etmişim* (vr. 142b) şeklinde bir kayıt yapmıştır. Bundan 1730'larda (hicrî 1145'lerde) dünyaya geldiği tahmin edebiliriz. Dolayısıyla, Mecmuasını yazmaya başladığı hicrî 1170 yılında (1756-57)⁶ yaşı 25 üzeri olmalıydı. Vukuat bölümünde son kayıtlar 1215 (1800-01) yılına, vefeyât bölümünde ise 1219 (1804-05) yılına aittir.

Mecmuanın vukuat ve vefeyat bölümleri dışındaki sayfalarında halk arasında anlatılan latifeler (vr. 99a-116a; 161b), yazarın Şevkî mahlasıyla kaleme aldığı şiirler (120b-122a), rüyalar (vr. 150b-153a), bilmeceler (vr. 158b-

2 Mecmuanın vukuat ile vefeyat bölümlerinin transkripsiyonu, dil inceleme ve sözlükle birlikte Kerima Filan (haz.), *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası* (Sarajevo: Connectum, 2011) başlıklı kitapta yayımlanmıştır.

3 Vukuat bölümü 5b-43a, 48b-98b, 118b-120a, 123a-149b, 153b-155a no'lu varakları kapsamaktadır.

4 Yazar bazı yerlerde anlatılan konuyu yarıda bırakmış, başka bir varakta aynı konuya devam etmiştir. Böyle yerleri kendisi işaretlemiştir.

5 Mecmuanın vefeyat bölümü 58b-98b, 123a-143c sayılı varaklardadır.

6 Hicrî 1170 yılı 26 Eylül 1756 ile 14 Eylül 1757 tarihine rastlamaktadır.

160b), bitki adları (vr. 161a) gibi konulara yer verilmiştir.⁷

Mecmuasının vukuat bölümünde yazar yukarıda gösterilen yaşına dair kaydı yaptığı gibi, kendi hayatı ve yaşanmışlıkları ile ilgili bazı bilgilere yer vermiştir. Bu türden muhtevaya sahip kayıtlarda kendisinden *fakîr* (vr. 40b, 56b), *hakîr* (vr. 15b, 16a, 35a, vb.), *hakîr pür-taksîr* (vr. 34a, 36b) diye bahsettiği gibi bazı yerlerde birinci tekil şahıs "ben" zamirini kullanmıştır. Birkaç yerde kendi adını şu şekilde yazmıştır: *Mollâ Mustâfâ kâtib-i havâss u 'avâm* (vr. 26a), *bu fakîr Mollâ Mustâfâ* (vr. 26b), *hakîr pür-taksîr Mollâ Mustâfâ kâtib* (vr. 33b), *bu hakîr kâtib Mollâ Mustâfâ* (vr. 155a). Kendi yaşanmışlıklarının yanı sıra yazar bazı toplumsal olay ve durumlarla ilgili bir düşüncesini ya da bir yorumunu dile getirmiştir. Bu çalışmada bu türden anlatıları ele alınıp Winfred Schulze'nin "bir kişinin ailesinde, toplumunda, ülkesinde veya sosyal sınıfındaki gönüllü ya da zorunlu benlik algısı ile ilgili bilgi veren ifadeler veya onun bu sistemler ve onların dönüşümlerine ilişkin duruşunu yansıtan ifadeler" tanımı ışığında⁸ ben-anlatıları olarak incelenmektedir. Çalışmanın amacı Molla Mustafa'nın hangi toplumsal olay ve durumlara dair kendi görüşünü beyan etmeye "motivasyon"⁹ bulduğu, bu anlatılarda kendini nasıl ifade ve temsil ettiğini göstermektir.

Molla Mustafa'nın ben-anlatılarını İhsan Fazlıoğlu'nun "Öz.ne'nin kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' hakkında nazarî bir çözümleme" başlıklı çalışmasından esinlenerek okumaktayız. Ait olduğu toplumda yaşananlara ilişkin kendi düşünce ya da herhangi bir tepki dile getirişinin "kendine yüklediği anlam-değerlerle ilgili"¹⁰ olduğu görüşünden hareketle onun "kendiliğini" görmeye çalışacağız. "Kendiliğine" bu yaklaşımımızı Fazlıoğlu'nun "benlik ve bizlikle ilgili her türlü önermenin zemininde de kendilikle ilgili önermeler yer alır" tezine dayandırmaktayız.¹¹ "Kendilik" ise, kişinin top-

7 Bunların yanı sıra bu Mecmuada aşağıdaki kayıtların bulunması da dikkate değerdir: Osmanlı Devleti sultanlarının vefeyatı ve saltanat süreleri (vr. 1a), bazı dünya hükümdarlarının vefeyatı ve saltanat süreleri (vr. 1b), dört halife vefat tarihleri, ömür ve hilafet süreleri (vr. 2a), İslam dünyasının bazı melikleri vefeyatı ve saltanat süreleri (vr. 2a-3b), Saraybosna'daki mahallelerin isimleri (vr. 3b-4a), İslâm tarihinden bazı önemli hadiseler, meşhur İslam alimlerinin, özellikle tasavvuf ilminde meşhur olanların vefat seneleri (vr. 44b-45a), Osmanlı devletinin bazı önemli tarihleri (vr. 46b-48a). Mecmuanın bu sayfalarında yer alan kayıtların başka kitaplardan bilgiler toplanarak meydana getirildikleri anlaşılmaktadır.

8 Winfried Schulze, "Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte," *Vorüberlegungen für die Tagung "EGO-DOKUMENTE,"* Band 2 (Berlin: Akademie Verlag, 1996), 28.

9 Karş. Selim Karahasanoğlu, "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkânları, Sınırları," *TUHED (Turkish History Education Journal)* 8, no.1 (2019): 218.

10 İhsan Fazlıoğlu, "Öz.ne'nin Kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' Hakkında Nazarî bir Çözümleme," *Ceride* 1, no.1 (2023): 60.

11 Fazlıoğlu, "Öz.ne'nin Kıyâmı", 54

lum içinde eğitim-öğretim (talim) yoluyla toplumsallaşma ve toplumun bir parçası olma sürecinde kazandığı “kimliğin” bir üst aşamasıdır.¹² Bu anlamda Molla Mustafa’nın toplumda olup bitenlerle ilgili anlatılarına geçmeden önce kendi sözlerinden yola çıkarak kimliğini anlamaya çalışacağız.

Yaptığı İşlere Dair

Molla Mustafa’nın gençlik yıllarında aldığı eğitim-öğretim hakkında bilgiler sınırlıdır, ancak mecmuanın vefeyat bölümünden bunlardan bazılarını toplamak mümkündür. Süleyman Efendi Arnaut adında muallim-i sıbyânın vefatını bildirdiği kayıta *bir vakit hocam idi* demiştir (vr. 75a). Molla Abdî adında bir başka muallimin mektebinde çocukluğunda kalfalık (muallim yardımcısı) yaptığını bildirmiştir (vr. 137b). Kazzâz (ipekçi) Mahmut Zaimoviç’in vefat kaydında *benim ustam* diye bir not bırakmıştır (vr. 95a). Gene kazzaz zanaatinde usta, bunun yanı sıra imam ve muallim olan Şahinbaşıç’in vefat girdisinde *destur* (izin) aldığı zaman ilk işi kendine bu şahsın verdiğini yazmıştır (vr. 87a). Bunun hemen ardında *bu dursun var zamân git zamân* sözlerini eklemiştir. Bundan kazzaz zana’atini öğrendiği anlaşılmakta, ancak mecmuayı yazdığı yıllar içerisinde bu zana’atla uğraştığını anmamıştır.

1171 yılında (1757-58) Saraybosna’nın Ferhadiye camisinin mektebinde *muallim-i sıbyân* görevine getirildiğini, bundan iki yıl sonra *Bozacızâde el-Hâcc Hasanîñ Câmî’sinde bâ-berât hatîb ve imâm oldum* diye bir kayıt düşmüştür (vr. 7b).¹³ Bundan dört yıl sonra 1177’de (1763-64) kâtiplik işini yapmaya başladığını kayda geçirmiştir. Camideki görevleriyle beraber yaptığı bu iş için şehrin merkezî yerinde bir dükkan kiralamıştır: *Sâ’at kulle dibinde olan dükkânda yevmiyye kîrâsı onar akçe olup heman şehîrde açık herkese kitâbet eden bu fakîr Mollâ Mustâfâ idim* (vr. 26b). İleriki sayfalar da camideki görevini, onun deyişiyle *on yedi on sekiz sene* sonra 1191’de (1777-78) bıraktığını yazıp bu kararını şu sözlerle açıklamıştır: “*Vazîfesi pek cefâlı olduğundan, tabî’at azâdelik istediğinden imâmetligi Şeço Mollâ Fazlı yârânıma kasr-ı yed ve teslîm eyledim. Ve mezbûr dahi bütûn göñül ile aldı*” (vr. 30a). Kaydın devamında mahalle ahalisinin hatırını bozmadan camideki görevinden ayrıldığını, üstelik de işini ihtiyaçta bulunan geniş aileye sahip birisine bıraktığından bir çok kişi “keremine şaşırıp kendisine âferîn dediği-

12 Fazlıoğlu, “Öz.ne’nin Kıyâmı”, 51.

13 Bu göreve geldiği tarih şudur: *fî-rebî’i’l-âhir 7, sene 1173* (28 Kasım 1759).

ni" anlatmış ve *Hâsıl-ı kelâm bir takrîb ile ve bir usûl ile, suhûlet ile ben yükünden halâs oldum* cümlesiyle bu anlatıyı tamamlamıştır.

Öyle görünmektedir ki Molla Mustafa imamlıktan ayrılmak isteğini kimseye bir zorluk çıkarmadan nasıl gerçekleştireceğini önceden düşünmüştür. Ancak bundan iki yıl sonra *yârânı* Molla Fazlı'nın "bir parça sıklet görüp mihrabını terk edip uşaklarıyla beraber gittiği bir köyde bir yıl hocalık yaptığını" öğrenmekteyiz. Bunun üzerine Molla Mustafa camideki görevine 1 Ramazan 1193 (11 Eylül 1779) tarihinde geri dönmüş (vr. 35a), bir zaman *hasbî* (karşılıksız) olarak imamlık yapmış, daha sonra resmî olarak da maaş karşılığına devam etmiştir. 1197 (Nisan 1783) yılında ikinci kez bu işten ayrılmıştır ancak bu sefer farklı bir nedenden dolayı. Mahalle sakinlerinden bir-iki kişi *bir husûsda garaz edüp* imam görevinde başka birini istediklerini, hatiplik görevine kendisinin devam etmesine *râzî olduklarını* bildirmişlerdir. Molla Mustafa buna karşı çıkmadığını, durumu kabul ettiğini şu şekilde anlatmıştır: *Hakîr dahi pek eyüdü, muhâlefet etmem dedim. Cümâde'l-ûlâda kesüldim, gitmez oldum. Ma'lûm ola fî-cümâdi'l-ûlâ 1 sene 1197¹⁴* (vr. 41b).

Aynı o günlerde iş hayatında bir başka beklenmedik durum yaşamıştır. Bundan iki yıl önce 1195'te Saraybosna yakınında bir köye gidip ailesiyle birlikte orada sekiz ay kalmıştır.¹⁵ Onu deyişle köye *teferrüc için*¹⁶ gitmiştir. Bu sözlerinden şehirden ayrılma amacının ailesiyle birlikte geçici bir süre için ortam değişikliğini yaşamak olduğunu düşünmekteyiz. Köyde imam ve muallim olmuş, böyle geçimini sağlamıştır. Şehir dışına giderken katiplik dükkanını boşaltmış, onun yerine Molla İbrahim adında bir başka katip girmiştir. Köyden geri geldiğinde¹⁷ Molla İbrahim aynı yerde çalışmaya devam etmiştir. Molla Mustafa bu durumdan dolayı kimseye bir söz söylemek istemediğini, sabretmekte kararlı olduğunu ve bir başka küçük dükkanı kiraladığını anlatmıştır. Bundan yaklaşık bir yıl sonra (1197/1783) *bi-emri'llâh Mollâ İbrâhîm'e ecel geldi, bir iki gün hasta olup vefât eyledi*. Kendisi yine o büyük dükkânı kiralayıp 13 Cumadel-ul'a taşınmıştır. Bu kay-

14 Bu hicrî tarih 4 Nisan 1783'e rastlamaktadır.

15 Molla Mustafa 10 Recep 1195 (2 Temmuz 1781) tarihinde köye gittiğini kaydetmiştir.

16 *Teferrüc* kelimesinin anlamı "eğlenmek için vaki olan gezinme, seyir" şeklinde açıklanmaktadır.

17 Köyden 17 rebiulevvel 1196 (1 Mart 1782) tarihinde geri gelmiştir. Şehir dışında bulunduğu süre içerisinde mecmuasına kayıtlar yapmadığını şu şekilde izah etmiştir: *Ben köyde iken medîne-i Sarây'da olan kâl u kıl vâfir olmuşdır. Mevcüd olmadım, bulunmadım, binâ'en 'aleyh tahrîre ve kayda gelmedi* (vr. 40a).

dı Molla Mustafa *Hikmet-i Hodâ büyüktür* sözleriyle bitirmiştir (vr. 41b). Kaydedilen tarihlerden camideki görevinden ayrıldıktan 13 gün sonra büyük dükkana geçmiştir.

İş hayatında yaşadığı bu durumlara dair anlattıklarından Molla Mustafa'nın insanlara karşı nasıl davrandığına, onlarla nasıl konuştuğuna dikkat eden bir kişiliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Katiplik dükkaniyle ilgili anlatıda *inâd etmedim, sabr eyledim* deyişinden sabır erdemini edinme gayretinde bir kişi olduğunu anlamaktayız. Vakayinamenin ilk sayfalarında da kendisi sabırdan bahsetmiştir. 1183 (1769-70) yılında savaş alanından gelen bir haberi kayda geçirdikten bir süre sonra doğru olmadığını öğrenmiştir. Bunun üzerine: *İmdi 'ahdım olsun bundan soñra tâ esahh haber gelmeyince vâfir zamân geçsun deyü mühlet veririm ve sabr ederim, soñra havâdis yazarım* (vr. 13a) şeklinde bir kayıt düşmüştür.

Doğru olanları kaydetme hususunda verdiği sözün üzerinde durduğunun bir göstergesi 1197 (1782-1783) yılına ait veba salgını hakkında yazdığı bilgilerde görülebilir. Saraybosna'da vefat eden kişilerin doğruya yakın sayısını tespit etmek için Molla Mustafa, beyanına göre, kahvehanelere gidip insanlara oturdukları mahalleden ne kadar cenaze çıktığını sormuştur. Çoğu kişinin seksen dolayında cevap verdiği ve şehrin bütününde yüz mahalle var olduğuna göre kendisi; çocuklar ve gayrimüslimler dahil olmak üzere 8.000 civarında insan vefat ettiğini hesaplamıştır.¹⁸ Bu arada Molla Mustafa'yı kahvehanede gördüğümüz tek kayıt bunun olduğunu ekleyelim. Şimdi Molla Mustafa'nın eğitimi-öğretimine dönelim.

Öğrenimine Dair

Mekteb-i sıbyandan sonraki öğrenimine dair Molla Mustafa hiç bir şey söylememiştir. Sadece çocukluğunda bir mektepte kalfalık yaptığını söylemesinden, küçük yaşlardan beri öğrenmeye ilgi gösterdiği ve bunda başarılı olduğu tahmin edebiliriz. Bazı anlatımlarından daha sonraki yaşlarda bilgisini genişletebileceği yerlerde bulunduğu görülmektedir. 1184 (1770-71) yı-

18 Molla Mustafa'nın bu sözlerini aktaralım: *Şehrimizde tâ'ûn senesinde tahmînen vefât eden çoluk çocuk, kâ'ur ve çifut ber-vechi tahmîn isâbete karîn 8.000. Ziyâde ihtimâl yokdur. Yüz mahalledir, her mahallede birer üzerine seksener vefât etmiş olsa sekiz bin eder. Bütün şehirde kebir mahalle fakat üç, dört, beş. Kûsûr mahallat az hânelidir. Kahvehanelerde niçe kimesneye su'âl eyledim ne kadar cenâze çıkmışdır. Ekseri seksen dolayında cevâb verdi. Ziyâde diyen var ammâ eksik diyen ziyâde buldum. Ahmak, hesâb bilmeyen iğirmi bin der* (vr. 42a).

ında Velihocaoğlu Hacı Mehmet Efendi'nin Gazi Hüsrev Bey mektebinde verdiği *şer'at* ve *ilm-i nücûm* derslerinde bulunduğunu ben-anlatısı üslubuyla yazmıştır (vr. 16a). Metnin birkaç yerinde bu Mehmed-efendi'yi o dönemde Saraybosna'nın en bilgili kişilerinden biri olarak anmıştır. Molla Mustafa'nın dinlediği derslerde Mehmed-efendi, *Mülteki*¹⁹ eserini yorumlamıştır. *İlm-i nücûm*'u hangi esere göre anlattığını Molla Mustafa yazmamıştır. Kendinin ise astronomi konularını diğer insanlarla da konuştuğu şu girdiden anlamaktayız: *Bu hakîr pür-taksîr bir ay mukaddem bir müneccimden işitdim, bir aydan soñra kevâkibiñ ittisalâtı ve feth-ı bâbı olur, ya'nî havâ yağmurlu olur. Varup ol vakit müsâdif oldı* (vr. 34a).

Katıldığı helva sohbeti toplantısı da bilgisini genişletebilecek bir ortam olarak gözükmetedir. 1193 (1779-1780) yılında yazdığı kayıta Çarşamba akşamları arkadaşlarıyla bir araya geldiği bu toplantılarda belli bir süre kitap okudukları, geri kalan zamanı sohbetle geçirdiklerini yazmıştır (vr. 33b).²⁰

Tasavvuf İlmiyle İlgisine Dair

Mecmuanın sayfalarında Molla Mustafa'nın tasavvuf ilmine ilgisini yansıtan kısa kayıtlara rastlanmaktadır. Böylece tasavvuf kitaplarını okumaktan ve Hacı Sinan tekkesi şeyhi Hacı Mehmed Efendi ile sohbet etmekten büyük keyif aldığını, şeyh efendinin kendisine "Arabî kitapları ve gayrı kitaplar verip okuttuğunu", onun da kendisiyle sohbet etmekten hoşlandığını kağıda geçirmiştir (vr. 81a).²¹ Molla Mustafa'nın anlatılarından topluluktan ayrı, tek başına yalnızlık içinde kitap okumakla meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Sessiz olarak yalnızlıkta sürdürülen okuma, bilindiği gibi, okunanları dü-

19 İbrahim Halebi'nin 16. yüzyılda yazdığı şeriat hukuku üzerine ünlü eseridir.

20 Molla Mustafa isimlerini sıraladığı 12 kişi ile beraber Vilayetoğlu Molla Hasan'ın evinde toplandıklarını yazmıştır. Beyanına göre yatısı namazı kıldıktan sonra tekkelerde gibi halkaya oturup bir yarım saat tevhid-i zikrullah, Kur'ân, salavatlar okurlardı, bundan sonra bir yarım saat kitap okumakla, geri kalan vakti sohbet etmekle geçirirlerdi. Bu arada *helva pişürüp ekl ederlerdi*. Toplantılarının yaklaşık dört saat sürdüğünü bazı kayıtlardan anlamak mümkündür.

21 Molla Mustafa şeyh efendinin kendisine okumak için verdiği kitapların adlarını burada anmamıştır, amma Mecmuanın rüyalar bölümünde *Ehadiyye Risâlesini* ve *Şerh-i Füsûs'u* adıyla zikrederek tasavvufu ilgili kitapları, kendinin sözleriyle *mâlik olduğu insân-i kâmil kitâbı çok çok mütâla'a* (anlamak şartıyla okuyuş) eylediğini yazmıştır (vr. 152b). *Ehadiyye Risâlesi* tasavvuf ve İslam düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sufi düşünür Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) atfedilen birçok eserden biridir. *Füsûs* (tam adı *Füsûsü'l-Hikem*) Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin en önemli eseri sayılır. İnsân-i kâmil, Allah'ın her aşamadaki tecellilerine (insanlarda ve doğada görünmesine) mazhar olan insan anlamında tasavvuf terimidir.

şünmeyi teşvik eder.²² Bu entelektüel faaliyetler insanın dünyaya dair kendi fikrini yaratmasına imkan verir.²³ Tasavvufta manevî yolda yürüyen biri için “kendisini çeşitli makamlardan geçirecek, hedefe giden yolu gösterecek bir kılavuza ihtiyacı vardır”²⁴ ki Molla Mustafa’nın şeyh ile yaptığı sohbetleri sufi kimliğinin bu boyutunu yansıtmaktadır. Camideki görevleri de ilahiyat ve şeriat alanlarında eğitim almış bir mutasavvıf olarak yaptığı tahmin edilebilir.²⁵

Tasavvuf ilmiyle ne kadar ciddî meşgul olduğunun 36b-37a no’lu sayfalarda açık bir ifadesi bulunmaktadır. Vakayinamenin bu yerinde (vr. 35b-37a) Saraybosna’nın o dönemdeki alimlerini tanıtmıştır. Bu satırları 1194 (1780) yılında kaleme almıştır. Her birini yaklaşık 8-10 satırda anlattığı, onun deyişiyile *beyân u şerh* ettiği, sekiz alim arasında kendisine de en sonunda yer ayırmıştır.²⁶ Kendisini şu sözlerle anlatmıştır:

‘İlm-i zâhiri bilen dahi murâda ermez deyü aňladım ve ‘ilm-i zâhirden soňra ‘ilm-i tasavvufa tevaggul u şugl eyledim. Ve leyl ü nehâr düşünë düşünë sa’y ede ede usanmadım tâ feth-i bâb olmadıkça ve tasavvufuň künhine ermedikçe vazgeçmedim, çalışdım. Bir gecede feth-i bâb oldu, yek-pâre tasavvuf kitâbları ne kadar çok ise de baňa bir elifbâ cüz’i oldu, bir nokta kaldı. İş aňlandı ve bilindi, lübbe nâ’il oldum.

Bu uzunca anlatımda Molla Mustafa tasavvufun dünya anlayışındaki zahir (dış) ve batın (iç) yönündeki ikili yönelimden söz etmiştir. Tasavvufun tarifinde “dinin sadece şekil ve merasimden ibaret olmadığı, bunların yanı sıra özüne değer vermek gerektiği” söylenmektedir.²⁷ Dünyaya karşı zahirî (egzoterik) tutumda insan ancak zahir olguları görür ve onları yüzeysel olarak kabul edip gördüklerine göre değerlendirir. Batınî (ezoterik) tutum ise

22 Roger Chartier, “Zapis i njebove primene,” *Istorija privatnog života*, eds. Philippe Ariès & Georges Duby, çev. Ljiljana Mirković (Beograd: Clio, 2002), 115.

23 Philippe Ariès, “Za jednu istoriju privatnog života,” *Istorija privatnog života*, eds. Philippe Ariès & Georges Duby, çev. Ljiljana Mirković (Beograd: Clio, 2002), 9.

24 Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergün Kocabıyık (İstanbul: Kabalcı, 2004), 117.

25 Suraiya Faroqhi, “Ein Istanbuler Derwisch des 17. Jahrhunderts, seine Familie und seine Freunde: Das Tagebuch des Seyyid Hasan,” *Selbstzeugnisse in der Frühen Neuzeit: Individualisierungsweisen in interdisziplinärer Perspektive* içinde, ed. Kaspar von Greyerz (Munich: De Gruyter Oldenbourg, 2007), 117.

26 Bu yerde Molla Mustafa şöyle bir kayıt düşmüştür: *Ve dahi okur yazar çok var idi, kangı birini söyleyim. Ammâ Arabî ile pek âşınâ olmayanları beyân u şerh etmem kitâbım tavîl olmasun* (vr. 37a).

27 Reşat Öngören, “Tasavvuf,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 120.

insana, tüm bu olguların gizli bir Güç tarafından yaratılıp sürdürüldüğünü öğretir, onların öz ve manalarını kavramak ancak o Güç'e dair düşünmekle mümkün olabileceğine yönlendirir.²⁸ “Düşünmek, insanın olguları kavramasını mümkün kılan altı araçtan biridir, diğer beş aracı duyulardır. Doğru yürütüldüğünde düşünmek, Tanrı hakkında gerçek bilginin edinilmesine yardımcı olur ve mutluluk duygusuna yol açar.”²⁹

Molla Mustafa murada erdiğini şu şekilde ifade etmiştir: *Mâdâmki murâda erdim andan soñra bilmem demem, baña harâmıdır bilmem demek, fe-fhem* (vr. 37a). Burada haram kelimesinin³⁰ kullanımı; bilginin intikaliyle, diğer bir değişle edinilmiş bilginin paylaşma yükümlülüğüyle alakalıdır. Bilgi arayışı İslam'ın merkezinde yer alır. Hz. Muhammed “bilgi edinmenin, edinilmiş bilgileri öğretmenin ve aktarmanın taşıdığı önemi ısrarla belirtmiş”,³¹ bilgi arayışının her Müslümanın vazifesi olduğunu söylemiştir.³² Yukarıdaki ben-anlatısında Molla Mustafa; bilen insanın bilgiyi arayanla paylaşmasının dinî bir yükümlülük olduğu görüşünü ortaya koymuştur.

Amma aynı zamanda “mahcup tabiata sahip ve gâyetü'l-gâye ârlı olduğundan dersler, vaazlar vermekte ısrar etmediğini”, “ayağına gelen suhtelerle (medrese öğrencileriyle)” bilgisini paylaştığını açıklamıştır (vr. 36b). Bazı kişileri mecmuasında *şâgirdüm* (öğrencim) olarak anar.³³ Böylece mahkema kâtibi genç Molla Yahya ile bir süre şeriat hukuku (ferâyiz) üzerine çalıştığını (vr. 92b), Molla Muyo³⁴ ile *katı çok zamân ilm-i kelâm, ilm-i tasavvuf ve can bahsini eylediğini* (vr. 78b) mecmuada serpilmiş kayıtlarından öğrenmekteyiz. Molla Muyo ile sohbetlerini bir yerde daha zikrederek *Vahdet-i Vücûd*³⁵ ya'nî Varlık bir olduğu bahsini rûz u şeb eylediklerini söy-

28 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 213.

29 William C. Chittick, *Sufijski put spoznaje. Ibn al-'Arabijeva metafizika imaginacije*, çev. Rešid Hafizović (Sarajevo: Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, 2021), 299.

30 Sözlükte mastar olarak “bir şey bir kimseye yasak olmak”, isim olarak da “yasaklanan, helâl olmayan şey” anlamına gelen harâm kelimesi yapılması din tarafından yasaklanan fiil demektir. Fıkıh terimi olarak yapılmaması kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiili ifade eder. Kürşat Demirci, Ferhat Koca, “Haram,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 97-104.

31 İlhan Kutluer, “İlim,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 110.

32 Chittick, *Sufijski put spoznaje*, 275.

33 Bir kaç örnek gösterelim: *Şâgirdim bıçakçı, sarı sakallı* (vr. 63b); *Luçeviça imâmı, şâgirdim; Şâgirdim Bekir, derzî* (vr. 63b); *Trebin'li sühte, hân-kâhda gavga edüp sühteler anı topuzile cerh ve baa'de ey-yâm fevt, şâgirdim idi* (vr. 75b); *Molla Mehmed, şâgirdim* (vr. 86b).

34 Muyo, Mustafa kişi adının kısaltılmış şeklidir.

35 Vahdet-i Vücûd, varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamındaki bir tasavvuf terimidir. Aynı zamanda bu bağlamda Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemidir. Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 431.

lemiştir (vr. 152b). Bu anlatılara bakıldığında Molla Mustafa'nın yalnızlıkta okuyup düşündüklerini Molla Muyo ile paylaştığı, böylece Molla Muyo'nun; onun "benliğiyle" uyum içinde olan sohbet arkadaşı olduğu gözükmektedir.³⁶ Bu sohbetlerin "bilgi üretim sürecinin bir parçası" olduğunu ve "bu sürecin nihaî ürününün bir kitap"³⁷ olabileceğini Molla Mustafa'nın *Molla Muyo ile söyleye söyleye fikre dalıp bir risale yazdım*³⁸ şeklindeki sözleri teyit etmektedir (vr. 152b). Tasavvufla ilişkisinden bahsettiği anlatımlardan en ilginç bir rüyasıdır:

Bir rüya gördüm ki kimyaya mâlik oldum ve kimya ot ile bakırı ve temürî sürmeğe başladım. Hep altun oldı. Uyandım. Ta'bir eyledim. 'Ârif billâh olanlarıñ kitâblarını aşk ile katı çok mütâla'a eyledigimden kat'-ı nazar kendimden leyl ü nehâr Zât-i Bârî vasafâtın fikre 'azîm daldığım için añladığımı añladım. Bunda sırrı ifşâ eylemek (açığa çıkarmak) ve añladığımı deyi-vermek hem küfürdür hem de herkes anlayamaz (vr. 152b).

Bu anlatım nefsinin uğradığı dönüşümden bahseder. Hakikati arayışında çeşitli hallere maruz kalarak ilerleyen nefsin dönüşümü "çoğunlukla simyadan alınan betimlemelerle ifade edilir. Eski çağların, değersiz madeni altına çevirme hayali, ruhsal düzeyde gerçekleştirilir. Sonuçta aşığın hasreti ve vuslat şevki, (...), insanî aşkla ilahî aşkın garip ve büyüleyici birleşmesiyle ifade edilir."³⁹

Rüya kaydının kaleme alındığı tarih bilinmemektedir. Ancak, bundan hemen önceki kayıta *şâgirdi* Molla Muyo'yu andığına, o şahsın vefat tarihi ise 14 Ramazan 1190 (27 Ekim 1776) (vr. 78b) olduğuna göre bu mistik deneyimi yaşadığında Molla Mustafa en fazla 45 yaşlarında olmalıydı.

Molla Mustafa'nın ben-anlatılarından dünyaya tasavvuf düşüncesiyle baktığını, kendi kimliğini tasavvuf düşüncesiyle terbiye etmeye çalıştığını anlamak mümkündür. Farklı konulu kayıtlarda Hakk Te'âlâ ismiyle sık sık Allah'ı işaret etmesi; yaşadığı bu sürecin "tasavvufî hayatın temelindeki Allah'ı çokça zikretme"⁴⁰ boyutunu ortaya koymaktadır. Tasavvufun temelle-

36 Tasavvufta dinî ve tasavvufî konular üzerine sohbet, eğitim ve öğretim yolu olarak kabul edilir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Sohbet," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 350.

37 Karş. Dana Sajdi, *Şamlı Berber. 18. Yüzyıl Biladü's-Şam'ında Yeni Okuryazarlık*, çev. Defne Karakaya (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 157.

38 Molla Mustafa'nın burada zikrettiği risalesinin günümüze kadar muhafaza edilip edilmediğini güvenilir bir şekilde tespit edemedik.

39 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 23.

40 Öngören, "Tasavvuf," 119.

rinden biri olan sabır erdemi edinmeye gayretine daha önce değinilmiştir. Sabır kadar şükür de tasavvufun temel hususlarından. Molla Mustafa'nın Tanrı'ya şükrettiği iki farklı yaşam durumunu gösterelim. Savaş nedeniyle kıtlık hakim olduğu günlerde meydana çıkan ve çarşının neredeyse tamamını yakmış bir yangının şehir halkının yaşam şartlarını son derece zorlaştırdığı bir dönemde ailesini geçindirmeye yetecek kadar iş çıkarabildiğine *el-hamdulillâh* demiştir (vr. 56b). Bir diğer durum onun hastalığıdır. Humma hastalığını çok zor geçirdiğini, dükkanını bir *cum'a günü ahşamleyin kapadup yine bir dahi cum'a günü ol nehârda feth-i bâb* ettiğini yazmıştır. Bu anlatıyı *El'hamdu li'llâh 'alâ kulli hâl* cümlesiyle bitirmiştir (vr. 38a).

Bazı anlatımlardan Molla Mustafa'nın mütevekkil mızacı dışavurur. Tasavvufta hallerden biri kabul edilen tevekkül, Allah'a tam güven ve kendini O'na teslim etmek demektir.⁴¹ Tevekkülünü belki de en bariz şekilde kaleme aldığı bir kasidede görmemiz mümkün. 1762 ile 1764 yılları arasında Saraybosna'da neredeyse üç yıl boyunca hüküm sürmüş ve 15.000 kişinin vefatına sebep olmuş veba salgınını anlattığı bu kasidede Molla Mustafa Allah'ın kaderine inancını çokça dile getirir (vr. 48b). Onun mısralarında salgından dolayı şehirden kaçanlar *câhil u nâ-dân*'dırlar, zira ölümün Allah'ın belirlediği saatte herkese geleceğini bilmeyen ancak kaçar;⁴² hâlis müs-limân ise sabr eder ve sâkin kalır.

*Hakk kazasından kaçır mı? diyen Allâh yedan*⁴³
hem firâr eden kişinin dinine olur ziyân.

İnsanın bu afete karşı korkusunu sadece *Yâ hafıyye'l-eltâf neccinâ mim-mâ nehâf* Arapça duasında dile getirmiştir.⁴⁴ Bu kasideyi kaleme aldığı Molla Mustafa otuzlu yaşlarının başında idi.

Afete karşı olduğu gibi günlük hayatta da ruhunun hali tevekküldür. Mecmuanın son sayfalarının birinde (vr. 165b) yer alan bir kayıt bunu açık

41 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 133

42 Hukuk uzmanlarının görüşü de veba olan yerden kaçmaya çalışmamalı, kendini Tanrıya bırakmalı şeklindeydi. Karş. Faroqhi, "Ein Istanbul Derwisch des 17. Jahrhunderts", 122. Şeyhülislam Ebû Süüd Efendinin vebadan kaçmaya şer'an izin olup olmadığı sorusuna karşılık olarak verdiği fetva Teâlâ'nın kahrından lütfuna sığınmak niyetiyle câiz olacağı yolundadır. Bkz: Nühket Varlık, "Tâun," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 177.

43 Molla Mustafa bu mısradaki "Bir", "Tek" anlamına gelen Boşnakça "yedân" kelimesini kullanmıştır. Böylece mısradaki *Allâh Yedan diyen* kelime grubu "Allah Birdir diyen" demektir.

44 Bu duanın anlamı şöyledir: Ey gizlice yaptığı lütüfların sahibi, korktuklarımızdan bizi emin kıl.

bir şekilde gösterir. Sayfa başında Arap dilinde yazdığı “Allah’ın rızıkları verdiği kuşku duymak Allah’ın birliğine kuşku duymakla aynı şeydir” anlamındaki cümle bazı sufilerin “gerçek tevhid tevekkülü gerektirir” tanımıyla uyum göstermektedir.⁴⁵ Bu cümleden nokta ile ayrılmış ve *Bu hakîr ü fakîr kâtib-i ‘âm Şevkî Mölla Mustafa Bozacı-zâde Hacı Hasan câmi’-i şerifin imâm ve hatîbi* sözleriyle başlayan kayıta Molla Mustafa’nın anlattıklarını aktaralım. Bir akşam ailesiyle birlikte yemek yedikten sonra ertesi akşam yemekleri olup olmayacağı kaygısını duymuş, zira ne evde erzak kalmış ne de elinde para varmış. *Öyle tevekkeltü ‘ale’llâh olarak* (Allah’a dayanıp güvenerek) Hakk Te’âlâ fakîr evinde ailesine ne yedirdiyse gözüyle görmüş ve unutmamak için kayda almış, şu şekilde: ertesi akşam ki *güneş cedy (oğlak) burcuna tahvîl gecesiydi* sofrada çorba ve gözleme-börek vardı, bundan sonraki akşam kaçamak ve paça ve süt, bundan sonraki akşam ciğer kebab ve bulgur çorbası. Kaydın devamında on akşam için sofradaki yemekleri yazar. Bazı sufilerin “tevekkülün günlük rızıkla yetinmek ve yarınının kaygısını taşımamak”⁴⁶ tanımını yansıtan bu kaydı Molla Mustafa, belli ki, anlatılan durumu yaşadktan sonra kağıda aktarmıştır. Ayrı bir sayfada tek yazı olarak yer alması ve tarihsiz olmasından bir mistik deneyimi olarak kaydedildiği gibi gözükmektedir.

Molla Mustafa’nın anlatımlarından; kendi tevekkülünü doğayı gözlemlerek, olguları düşünerek inşa ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan rastgele seçtiğimiz birinde 1179 (1765-66) yılında ağaçlarda kurtların belirip kelebeğe dönüştüğünü, böylece meyvelerin çok az ürün verdiği günlerde Hakk Te’âlâ’nın, kuşlara yem olsun diye kelebekleri verdiğini yazmıştır (vr. 8b).⁴⁷ Bu tür anlatımlar, Molla Mustafa’nın içsel yaşamını açığa çıkarmaktadır.

Yazarımız, doğayı gözlemlene ve doğada Allah’ın gücünü görme pratiğini ileri yaşlarında da sürdürmüştür. Aşağıdaki kaydı 1211 (1796-1797) yılında düştüğünde hayatının altmışlı yaşlarındaydı:

Mâh-ı avustos âhirinde aħşamdan soñra karanlıkda sokagıñ kenârında ot içinde yerde orak böcek gibi nûrlı, bu boyda kurtcağazı gördüm. Allâhü a’lem nâdir bir kimesne görmüş ola. Gayrı gece ol yerden geçdim bir dahi iki uç yerde gördüm. Birini aldım. Beş altı gün billûrdan bir maşrabada [cam

45 Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 133.

46 Süleyman Uludağ, “Tevekkül,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 3.

47 Bu kaydın içeriği Hz. Muhammed’in şu hadisini hatırlatmaktadır: “Allah’a gerektiği kadar tevekkül ediyorsanız, kuşları beslediği gibi sizi de besler”. Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 134.

bardakta] tutdum. Ba'z-ı kimesneye gösterdim karanlıkda şu'lesini [ışıldamasını] gördiler (vr. 153a).

Bu sözlerinden Molla Mustafa'nın gözlem gücü, gözlemledikleriyle ilgilenmesi, günlük hayattan da öğrendiklerini diğer insanlarla paylaşması gibi kimliğinin bazı özelliklerini görmek mümkündür. Bunun gibi anlatımlar kendini; ruhuyla muameleleri arasında denge kurmaya çalışan bir kişi olarak göstermektedir. Tasavvuf ehlinin amacı, iki âlemde (bu dünyada ve Ahirette) nimetlerine ulaşmaktır. Bu yolda ilerleyen insanın bu dünyadaki içsel ve dışsal yaşamını denge içinde sürdürmeli; içsel yaşamda bu hal dinî kaynaklar üzerinde kurulan mistik tekniklerle, dışa dönük yaşamda ise adabı muaseretle elde edilir.⁴⁸

Molla Mustafa için onun iç dengesinin kendi kendine yeterli bir amaç olmadığı, sosyal çevreyi de gözlemlediği, olup bitenleri de düşündüğü, eserinde yer verdiği düşüncelerinden ve yorumlarından anlamak mümkündür.

Vakayinamesine Genel Bir Bakış

Daha önce gösterildiği gibi vakayinamenin giriş cümlesinde Molla Mustafa günlük hayatta gerçekleşen olayları *beyân* edeceğini bildirmiştir. Birinci ağızdan bu sözlerden dıştan bir saik olmadan kayda geçirilen konuları kendinin seçtiği anlaşılmaktadır. Böylece vakayinamede rastlanan her bir konu onun hayata bakışı açısından önem taşıdığını kabul etmek doğru olacaktır.⁴⁹

Kayıtlı olanlar arasında ne tür hadiseler rastlanmaktadır? Hava durumu, ayın tutulması, meyve-sebzelerin bol ya da az olması gibi doğal olaylar, şehirde meydana gelen yangın ve seller, salgınlar türünden afetler önemli bir yer tutmaktadır. Bunların yanı sıra erzakın fiyatları, kıtlık günlerinde halkın çektiği zorluklar, önemli binaların inşaat veya tamir tarihleri, yeni atanan paşaların gelişi, askerlerin sefere, hacı adayların Mekke'ye, esnafın mesirelere gidişleri gibi sosyal hayatı nakleden rutin olaylardan bahsedilmektedir. Amma bu rutin olayları da yazar rutin bir şekilde yazmamış, sıra dışı bir şey gördüğünde ondan söz etmiştir. Böylece onun eserinde insan ilişkilerinde meydana gelen sıra dışı olaylara sıkça rastlanmaktadır.

48 Karş: Clifford Geertz, *Yerel Bilgi*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: Dost Kitabevi, 2007), 73-75.

49 Karş. Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 37.

Kayıtların konu çeşitliliğine bakıldığında; yazarın, günlük hayatta olup biten her şeyin insanları bir şekilde etkilediği düşüncesinde olduğunu denilebilir. Onun hayata karşı bu bakışı, günümüz literatüründe ileri sürülen bazı görüşlerle benzerlik göstermektedir. Bu görüşlere göre, insan hayatını yönlendiren sadece büyük olaylar değildir; günlük hayatta yaşanan küçük olaylar (özellikle olumsuzluklar) da hayatı derinden etkiler ve kalıcı iz bırakır.⁵⁰

Yazımızın devamında Molla Mustafa'nın hangi toplumsal olaylar üzerine düşüncelerini ya da herhangi bir tepkisini kâğıda aktardığını göstereceğiz. Bahis mevzusu olanlara dair bu bireysel algularını nasıl ifade ettiğini, kendiliğini nasıl sunduğunu göstermeye çalışacağız.

Bu yerde eserini başkalarına açma düşüncesinde olduğunu söylemek gerekir. Bunu, *ma'lûm ola* ya da "bununla karşılaştır" anlamında Arapça *kıs 'alâ hâzâ* veya "sen anla" manasında Arapça *fe-fhem* gibi ibarelerle başkalarına seslendiğinden anlamaktayız. Amma bunların yanı sıra eserinin bir yerinde başkaları için yazdığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Şehrin ulemasını *şerh ü beyân'a* başlarken şunu söylemiştir: *İşbu 'asırda şehrimizde 'ulemâyı bir parça şerh ü beyân edeyim. Benden soñra 'asr-ı âhirde seyr edenler ve bu kitâbı, bu mecmû'ayı bakan ve nazr eden 'âşık teferrüc eylesün, mahzûz olsun* (vr. 35b). Bu yerde kullandığı *âşık* kelimesinden eserinin sufi-ler çevresinde okunması aklında olduğu gözükmektedir. İlgi çeken bir diğer husus okunmasını gelecek zamanlara bağlayışdır. Kendisinden sonraki zamanlardan "ben"i açıkça ifade ederek sakın bir şekilde söz etmesi, üstelik geleceğin âşığı (okuyucusunu) *mahzuz* (memnun) etmeyi düşünmesi onun iç huzurunun ifadesi olmalı.⁵¹

Başkalarının Hakkını İhlale Dair

Molla Mustafa, kayda aldığı ve hakkında bir kendi düşüncesini ya da yorumunu dile getirdiği toplumsal olayların içinde bulunmaz, bu olayları göz-

50 Džo Moran, *Čitanje svakodnevnice. Svakodnevnica i njena značenja*, çev. Vladimir Arandelović (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 63.

51 Eserinin okunduğuna bir belirteç Osmanlı sultanlarının vefeyâtı ve saltanat süreleri yazıldığı 1a no'lu sayfada görülmektedir. Saltanat süresi 1789-1807 yıllarını kapsayan Sultan Selim III'den sonra 1807-61 yılları arasında Osmanlı tahtına çıkan Sultan Mustafa (1807-1808), Sultan Mahmud II (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861) için sadece cülus seneleri kaydedilmiştir. Anlaşılan o ki bu kayıtlar yazarın vefatından sonra listeye eklenmiştir.

lemler. Kişiliğini nadiren dilsel araçlarla ortaya koyar; o, kişiliğini kayıtlı olanla ilgili düşüncelerini söze dökerek açığa çıkarır ve böylece gerçeklik dünyasına karşı tutumunu ifade eder. Yine de 1191 (1777-78) yılına ait bir aktarımda "ben"ini açıkça ifade eder. Burada anlatılan; Tokathoğlu adında bir kişinin bir gayrimüslime saldırarak onu bıçakla yaraladığı, daha önce de o şahsın gayrimüslimlerden hoşlanmadığını gösteren davranışları olduğu şeklindedir (vr. 31a). Tokathoğlu hakkında ne düşündüğünü Molla Mustafa *Deli ahmak bu ya!* cümlesiyle ifade eder ve böylece kendi "ben"i ile bahis konusu olan şahıs arasına mesafe koyar. Bu olay aslında Molla Mustafa'nın toplumda görülen gayrimüslimlere karşı benzer davranışlara yönelik güçlü bir eleştiriyi dile getirmesine neden olmuştur. Molla Mustafa "Şehrimizde gayrimüslimlere saldırmak farz olduğunu söyleyen mantıksız insanlar var" der ve eleştirisine şu şekilde devam eder: "Gayrimüslimlerin, Müslümanı gördüklerinde tükürdüklerini söyleyerek davranışlarını meşrulaştırıyorlar. Onlar öyle diyorlar ama benim bildiğim, bu Müslümanlar Kitap buyruklarına aykırı davranıyorlar" (vr. 31a).

Molla Mustafa'nın dilinde mantıksız insanlar *bî-temyîz*, *ahmakâne*, yani aklını gereği gibi kullanmayanlardır. Onları böyle vasıflandırmasını Allah'ın Kitabına dayandırır ve "benim bildiğim" sözleriyle "ben"ini öne çıkararak yukarıda anlatılan davranışlarının *Kitâb'a muhâlif* olduğunu vurgular. Molla Mustafa, bu sözlerle İslam Devletinde gayrimüslimlerin *zimmî*⁵² statüsünde olduklarını, bu statüsün Kutsal Kitap'ın buyruklarını yerine getirmekle gerçek hayatta uygulanması gerektiğini hatırlatmaktadır.

Gayrimüslimlere yönelik bazı saldırılar için en yaygın gerekçelerin, "ki-birli davrandıkları ve kendilerini yüceltikleri" gibi iddialar olduğu bilinmektedir.⁵³ Böyle bir iddia yukarıdaki notta dile getirilmiştir, ama Molla Mustafa ona tek kelime ile temas etmemektedir. O Müslümanların davranışlarından ve Kitap buyruklarını ihlal etmelerinden endişe duymaktadır. Bu tür durumlar, dinî buyrukların farklı yorumlanmasının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yorumlamada farklılıklar ise karşıt grupların oluşmasına yol açmaktadır. Molla Mustafa, eserinin birkaç yerinde Kadîzâdeli dediği muta-

52 Zimmî, İslam hükümetinin usulü dairesinde tabiiyetini kabul etmiş olan gayrimüslim için kullanılan tabirdir. M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971), 663.

53 Benjamin Braude & Bernard Lewis (eds.), *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, çev. M. Sarajkić & A. Alibašić (Sarajevo, Centar za napredne studije [CNS] 2009), 16.

assıp Müslümanlara karşı güçlü tepki dile getirmiştir. Bu tepkilerinde Kadızâdelilerle dinî buyrukları konusunda tartışmaya girmez, onların sosyal hayatta karışıklığa neden olan davranışları eleştirir.⁵⁴ Onun eleştirel sözleri; bazı bireyler ya da gruplar, toplumdaki kendi konumlarını yanlış algıladıklarında toplumun içindeki ilişkilerin bozulduğu mesajını ima etmektedir.

Azgın Davranışlara Dair

Bu îmânın fark edildiği bir başka aktarım şöyledir: Köyden bir gayrimüslim bir yük odun şehre getirip satmıştır. Şehir halkı aleyhine hakarete varan bir takım kötü sözler sarf ederek kimileri “az yüklemiş kimileri “pahalı satmış” demiş. Bunu anlattıktan sonra Molla Mustafa okuyucuya şu şekilde hitab eder: *Var, kıyâs et kabâhat ve azgınlık nerededir. Kul'il-hakk ve lev kâne murren* (vr. 31a). İkinci tekil şahıs kipini kullanarak yazar okuyucuyu, sanki o da ortamdaymış gibi, şehir halkının *kabahati* ve *azgınlığını* görmeye, bu davayı kendisiyle birlikte yargılamaya davet etmektedir. Meşhur atasözü *Kule'l-hakk ve lev kâne murren* Arap dilinde kendi sözlerine katarak gördüğü toplumsal soruna vurgu yapmakta⁵⁵ ve “Acı da olsa doğruyu söyle” ikazında bulunmaktadır. Atasözlerinin evrensel bir anlamı var, böylece bu kaydın içeriği evrensel düzeye yükseltilmiştir: hakikatten sapan davranışlar dünyanın temel anlamını bozar.

Yukarıdakinden farklı olan bir toplumsal eylemde de Molla Mustafa insanların davranışlarında *azgınlık* görmüştür. 1194 (1780) yılına ait bir anlatımda 17 kişiden oluşan bir grup genç kadı efendilerin düzenledikleri helva sohbeti toplantılarını anlatır. Beyanına göre haftada iki kez yapılan bu toplantılarda yedi sofraya kurulur, sofrada yirmi otuz çeşit yemek bulundurulur, ney çalınır, türküler söylenir, yüzük oyunu oynanır, şakalar yapılır. Ve tüm bunlara kırk elli guruş harcanır (vr. 37a-37b). Molla Mustafa buna *Azgınlık olmaya da ne ola!* der. Bu sözlerle kuşkusuz aşırı harcamayı işaret etmektedir. Belki de geleneksel bir toplumsal faaliyet adı altında bir araya gelenlerin tek amacı eğlenmek olduğuna da işaret etmek istemiştir. Kendinin içinde bulunmadığı bir grubun davranışıyla neden ilgili olduğunu kaydın deva-

54 Molla Mustafa'nın, Kadızâdelilerden söz ettiği kayıtları “Religious Puritans in Sarajevo in the 18th Century,” *OTAM* 33 (2014): 43-62 adlı çalışmamızda konuya alınmıştır.

55 Atasözü; birden fazla yaşanmış bir hayatı tecrübeden çıkarılan sonuç niteliğinde sözdür. Bir atasözünü kullanmak, konuşan kişinin onu söz konusu tecrübeyle ilgili benimsediğinin göstergesidir. Bkz. André Jolles, *Jednostavni oblici*, çev. Vladimir Biti (Zagreb: Biblioteka, 1978), 113.

mında yer alan *Allâhü a'lem tâ'ûna karşı* diye sözler açıklık getirmektedir. Bu toplantılara katılanları isimleriyle zikreder - aralarında mollanın oğulları, mahkemedeki kethuda vardı - ve kendi anlayışına göre *azgın* davranışlara parmak basar. Onun dünyaya bakışında bir toplumu her bir katmanı şekillendirmektedir. Böylece bu kişilerin yaşayış tarzı sadece kendilerinin değil, ait oldukları toplumun da yaşamını ilgilendirmektedir.

Bu anlatımda Molla Mustafa insanların yaşayış tarzında ölçsüzlüğün veba hastalığı olarak insanların başına gelecek Tanrının cezasına neden olabileceği kaygısını dile getirir. Veba salgınından bahsettiği kayıtlarda kendi korkusunun sözünü etmediğini daha önce söylemiştik. Burada da onun kendi korkusu bahis konusu değil, onun *Allâhü a'lem tâ'ûna karşı* diye sözleri o dönemde "varoluşun ana yapı taşlarından birinin veba korkusu olduğunu"⁵⁶ yansıtmaktadır. Zira, kaydın devamında söylendiği gibi: "Veba her şeyi bitirdiğinde geriye kalan tek şey, hayatın eskiden nasıl olduğuna dair anılar ve anlatım olacaktır." Molla Mustafa'nın kaygısı ondandır.

Toplum Yönetenlerin Davranışlarına Dair

Yukarıda anlatılan insan ilişkilerinde meydana gelen haksızlığa, şiddete karşı sesini yükselttiği gibi, Molla Mustafa yöneticiler tarafından sıradan insanlara uygulanan adaletsizliğe ilişkin görüşünü bildirmekten kaçınmamış, *zulüm* kelimesini dahi kullanmaktan çekinmemiştir. Bu kelime ile iki yaşlı insanın idam vakasını nitelendirmiştir. Beyanına göre 1186. (1772-73) yılında "seksen yaşında iki ihtiyar" iftira yüzünden kaleye götürülüp "ferman ibraz edilmeden" boğulmuşlardır (vr. 19b). Bu vaka hakkında kendi tepkisini *Zulmen oldığı azherü mine's-şemsdir* (Bunun zulüm olduğu gün gibi ortada.) cümlesiyle dile getirmiştir. Arap dilindeki *azherü mine's-şems* sözlerinin kayda geçirmesiyle kendi tepkisine daha da güçlü bir ton vermiştir.

Bu aktarımda yazarın bu sert tepkisine güven güçlendiren iki ayrıntı var. Birincisi: idam edilmiş iki kişiden biri Mustafa Ağa Çartozan onun kayınpederidir, yani yazarın iyi tanıdığı ve masumiyetini savunabildiği bir kişidir. İkincisi: Bu vakadan sonra şehirden iki kişi kaçıp kaybolmuştur: *Ve 'Alîkâdî ve Çaluk gamz eyledikleri [gözle işaret] aşikâre oldı. Ve ikisi firâr eyledi.*

56 Nenad Filipović, "Okolo kuge u Bosni 1763-1764. Godine," *Prilozi* 49 (2020): 58.

Molla Mustafa bu kaydına *Men katele kutile*⁵⁷ *olur şübhe-i takdîr yokdur* (vr. 20a) sözleriyle devam ederek masum insanların ölümüne neden olanların akıbetinin “öldüren öldürülür” hükmü manasında olacağına inancını dile getirir. İftira atanlar hakkında bu düşüncelerini yazdıktan sonra, yöneticilere yönelik sözlerle tepkisini sürdürür: *Ve Allâhın hikmeti ile kaçan böyle bir acıklı şey vâkı’ olur ol esnâlarda zelzele vâkı’ olagelmiş, tecrübe etdim*. Bu sözlerine en ufak bir kuşkuya yer bırakmamak için *tecrübe etdim* diyerek kendi “ben”ini taahhüt eder ve cümlede söylediklerini daha da açar: *Mukaddimen iki karındaş Moroogulları*⁵⁸ *boguldıkları zamânda zelzele vâkı’ oldu. Bu ihtiyâr âdemler habsda iken zelzele vâkı’ oldu*. Bunun ardından Tanrı’yı işaret ederek *Ve’l-hâsıl Hakk Te’âlânın zulme rızâsi yokdur. Bunca yürek incitmek ve mahzûn eylemek Hakk Te’âlâ sevmez, isterse nizâm-ı âlem için olsun* (vr. 20a). Molla Mustafa burada kendinin inandığı evrensel değerlere işaret etmiştir. Evrensel değerleri ihlal edenleri kaydın bu satırlarında doğrudan zikretmemiştir, ancak “kale”, “boğmak”, “mahzun eylemek”, “yürek incitmek”, “nizâm-i âlem” gibi dil öğeleriyle onlara değinmektedir.

Bazı yerlerde ise ileri gelenleri eleştirel sözlerle zikretmekten kaçınmamıştır. Bu bakımdan 1203 (1788-89) tarihli bir anlatım anlamlıdır. Yazarımız burada 1788’in Ekim ayında Avusturyalılar tarafından Novi kalesi işgal edildiğini,⁵⁹ bunun üzerine Avusturya sınırına ordunun gönderildiğini belirtir. Ancak Avusturyalılarla herhangi bir çatışma olmamış, sözde Una nehriin çekilmesi bekleniyormuş. Cephedeki durumu öğrendiği gibi aktardıktan sonra Molla Mustafa eleştirel bakışıyla anlatmaya devam eder: *Una büyük ise el’hamduli’llâh tahta, ağaç çok, köprüler yapıldurmadılar* (vr. 57b). Bu sözlerde yazar “ben”i vurgulanmamış, amma *elhamdülillah* kelimesi bu nota bir öznel ton vermektedir. Böylece *köprüler yapıldurmadılar* cümlesi; bahis mevzusunun dair onun şahsî görüşü olarak karşımıza çıkmaktadır - köprülerin yapılması için imkanlar varken bu iş üstlenmemiştir. Molla Mustafa bu görüşü daha sert bir şekilde şu sözlerle sürdürür: *Balık baştan kokdı dedikleri yerindedir*. Meşhur atasözü *Balık baştan kokar* bir başka versiyonunda ifade eder, ardında da *yerindedir* diyerek “ben”iyle ortaya çıkar. Atasözüyle

57 *Men katele kutile* sözünü yazar diğer bazı cinayet vakaları anlattığı kayıtlarda yazmıştır (vr. 6b, vr. 39b, vr. 148b).

58 Mehmed ve İbrahim Morooglu Saraybosna’nın önde gelen tüccarlarından idiler. 1747 ile 1757 yılları arasında Bosna bölgesinde yerel yönetime karşı süren isyanda halkın yanındaydılar. 1757 yılında tutuklanıp idam edilen 23 kişi arasında Morooglu kardeşleri de vardı.

59 Novi kalesi (günümüzde Bosanski Novi) Bosna’nın kuzey-batı bölgesinde Sana Irmağının Una nehriyle birleştiği yerde bulunmaktadır.

Molla Mustafa cephedeki durumdan sorumlu olanlara karşı sert tepkisini vurgulamıştır. *Evveliciler* olarak adlandırdığı bu sorumlular için ordunun iradesini kullanmayı bilmediklerini, aksine onu söndürdüklerini şu şekilde dile getirmiştir: *Evveliciler tâzeleri kullanmağı bilmediler, 'aşkı bayat etdirdiler. Bütün yaz âteşli 'askeri usandurdular* (vr. 57b). Görüldüğü gibi Molla Mustafa benliğini *aşkı bayat ettirmek, âteşli askeri usandırmak* gibi özel dil yapıları kullanarak dışavurmuştur.⁶⁰

Molla Mustafa daha “küçük işlerde” de yöneticilerin muameleleriyle ilgili görüşlerini yer yer belirtmiştir. Anlaşılan o ki çevresindeki hayatı her düzeyinde gözlemlemiş, toplumu etkileyen hadiseleri yorumlamıştır. Böylece 1206 (1791-92) yılında ağanın, Ramazan ayında⁶¹ akşamları fenersiz dışarı çıkılmamasını emrettiğini yazar. Amma, bunun kayda almasının asıl nedeni; emre uyulup uyulmadığını *kollukçularıyla*⁶² beraber bizzat ağanın devriyeye çıkmasıdır. Molla Mustafa'nın görüşünde ağanın böyle “küçük bir işi” - onun deyişiyle *cüz'i şey* - bizzat görmesi “insanlar kendisine *aferin desünler*” maksadıyla idi. Bununla ilgili kendisinin dünyaya, hayata ve işlere bakışını yansıtan bu mesajı kayda geçirir: İnsanlardan övgü almak maksadıyla iş yapmanın sonu *harab* (perişan) olur (vr. 145a).

Mahkeme mollasının muamelesini de ilginç bir şekilde eleştirmiştir. ... yılında zengin bir gayrimüslimin vefat ettiğini, defnedildiği gecede hırsızların mezarı kazarak ölüyü çıkarıp yanında buldukları tüm değerli eşyaları çaldıklarını, ölünün tekrar defnedilmesine *mürasele* düzenlendiği ve bu iş için mollanın 30-40 guruş aldığını bildirir. Bütün bunları nesnel bir anlatım şeklinde dile getirirken, kaydı tamamlayan cümlede öznelliğe geçer ve mollanın muamelesine işaret ederek *Dünyâda nebbâş çok* der. Bu cümle anlatılan olayı özetleyerek, sonuçlandırır ve böylece bir “manalı söz” niteliğini kazanmış olur.⁶³ Yazarın bu anlatımda bir düzeyden (nesnellikten) bir başka düzeye (öznelliğe) aniden geçişi,⁶⁴ geçilen düzeyde molla gibi yüksek rüt-

60 Cemal Kafadar, “eleştirel niyetini dolayı karşılaştırmalar aracılığıyla sergilemeyi seçen” yazarlar olabileceğine dikkat çekmiştir. Bkz. “Ben ve başkaları: On yedinci yüzyıl İstanbul’unda bir dervişin günceci ve Osmanlı edebiyatında birinci ağızdan anlatılar,” *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun* (İstanbul: Metis, 2010), 52. Molla Mustafa eleştirel sözlerini edebi birer kılıfa koymakla görüşlerini daha da vurgulamış, üstelik mizahî bir boyutu katmıştır.

61 1206'nın Ramazan ayı 23 Nisan - 22 Mayıs 1792 tarihine rastlar.

62 Kollukçu (kolluk'tan): teftiş amacıyla dolaşan asker veya polis topluluğu.

63 Bir hayatî tecrübeden sonuç çıkaran manalı sözler hakkında bkz. Jolles, *Jednostavni oblici*, 112.

64 Shoshana Felman, *Skandal tijela u govoru: Don Juan s Austinom ili zavodenje na dva jezika*, çev. G. Popović (Zagreb: Naklada Mir 1993), 103.

beli bir yöneticiyi “nebbâş” (mezar soyguncusu) olarak vasıflandırması⁶⁵ anlatıma komik bir ton vermektedir. Diğer bir deyişle, yazarımız yüksek rütbeli biri hakkında geleneksek anlayışı; “nebbâş” kelimesiyle sarsmakta ve bu kelime ironik bir mana kazanmaktadır. Kendi görüşündeki bu ironi bizi – Dana Sajdi’nin Ibn Budeyr için söylediği gibi – yazarın “etiğinin düğüm noktasına” getirmektedir. Ibn Budeyr gibi Molla Mustafa da mizah içerikli sözleriyle “kaybolmuş bir düzen olarak gördüğü şeyin restorasyonuna, eski haline getirilmesine dair bir mesaj”⁶⁶ vermekte olduğu anlaşılmaktadır.

Merkezin İleri Gelenlerine Yönlendirilen Sözler

Molla Mustafa’nın eleştirel sözlerinde ülke merkezinin zikredilmesine eklemekçi esnafında yaşanan bir hadise neden olmuştur. Esnafın mesireye giden kafilesinde en başta gayrimüslim ustaların bulunmasını bazı esnaf mensupları – Molla Mustafa’nın deyişiyle, *bazı ahmaklar* – beğenmemişler, gayrimüslimlere ata binme kısıtlamasının uygulanmasını istemişlerdir. Ve *kâ’urları, binmişler iken, bârgîrden indirdiler*. Gayrimüslimler incitilmiş halde bunun daha önce kendilerine söylenmesi gerektiği sözleriyle itiraz etmişlerdir. Molla Mustafa bu hadiseyle ilgili güçlü bir tepki dile getirir: *Ba’z-ı eşhâs kendüni pek ‘akıllu hesâb eder, hâlbuki hiç temyîzi ve ‘aklı yokdur*. Bu çeşit insanlar hakkında, *davranışlarıyla pilavı hep lapa haline getiriyorlar* şeklinde metaforik bir vasıflandırma yapar. Aktarımını *Pây-ı taht oldığı yerde ba’z-ı vakit ba’z-ı şeylere ruhsât veregeldiler* şeklindeki bir cümleyle sürdürerek bu hadisenin asıl sebebine işaret eder. *Pây-ı tahtı ve bazı şeylere ruhsatı* anmakla Molla Mustafa 17. yüzyılda getirilen gayrimüslimlere bazı durumlarda ata binme yasaklamasını ima eder. Bunun gibi ayrımcı nitelikteki kısıtlamaların amacı gayrimüslimlere statülerinin hukuken daha aşağıda olduğunu hatırlatmaktı.⁶⁷ Bu türden kısıtlamaların gerçek hayatta uygulanmaktan çok ihmal edildiği izlenimi bazı çalışmalarda ileri sürülmüştür⁶⁸ ki Molla Mustafa’nın notu da bu izlenimi desteklemekte: kısıtlama sıkı bir şekilde uygulanmadığından 1190 (1776) yılında Saraybosna’nın ek-

65 Mizaha neden olan dil kullanımları hakkında bkz. Felman, *Skandal tijela u govoru*, 109 ve devamı.

66 Sajdi, *Şamlı Berber*, 192.

67 Leslie Peirce, “Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler,” *Erken Modern Osmanlılar (İmparatorluğun Yeniden Yazımı)* eds. Virginia H. Aksan & Daniel Goffman, çev. Onur Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları 2011), 290.

68 Braude & Lewis, *Krščani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, 15.

mekçiler esnafında yaşananlar gayrimüslimlere karşı hakaret olarak algılanmıştır. Molla Mustafa, *pây-yı taht*'ı anmakla böyle bir *rûhsât*'ın var olmasının bile uygulanmasına imkan verdiğini ima etmiş gibi gözükmektedir. Bu durum ise, toplumdaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Bu anlatım Molla Mustafa'nın; çevresinde meydana gelen hadiseleri derinliğine anlamaya çalıştığı, devletin en üst kademesini zikretmek kaydıyla bile kendi görüşünü yazmaktan kaçınmadığını göstermektedir. *Pây-yı taht*'la ilgili görüşünü eleştiriden çok üstü kapalı bir yorum olarak belirtmiş olması dikkat çekmektedir. Öyle görünüyor ki kesin bildiklerinin kapsamını aşan bir konu hakkında eleştiri nitelikli iddiada bulunmamaktadır.

Vakayinamede okuyucuya bu izlenim veren diğer aktarımlar da var. Bunların bir örneği 1213 (1798-99) yılına ait Fransızların Mısır'a girişine değinen kayıttır. Molla Mustafa'nın beyanına göre, bu siyasî olay halk arasında çok konuşulmuştur (*güft ü gû oldu*) ama kendisinin söyledikleri şu kaddardan ibaret: "Allah bilir, belki de Fransızlar Mısır'a saldırmak için devletten teşvik (*igrâ*) alıp gönderilmişlerdir (*irsâl*). Ama devlet sırrıdır bu. İnsanların konuştuıkları sadece boş bir hikaye ve varsayımdır" (vr. 154b). Molla Mustafa, her ne kadar bir kendi düşüncesini ortaya koymuşsa da üzerinde durmamış, temkinle hareket ederek yüksek siyaseti devlete bırakmıştır ve esasında bilinmeyen konuları konuşmanın *hep lağv* (saçma söz) ve *ihimâl* olduğu sözleriyle bu kaydı tamamlamıştır.

Yukarıda işlenen metin parçalarında Molla Mustafa'nın toplumda meydana gelen düzensizliklere ve haksızlığa karşı ses çıkardığı, bazı yöneticilerin davranışlarını eleştirdiği görülmektedir. Bunlardan, benliğini yansıtan anlatıların olumsuz hadiselerle ilişkili olduğu görünmektedir. Bununla ilgili söylemek gerekir ki Molla Mustafa'nın vakayinamesini yazmaya başladığı 1757 yılı Bosna bölgesinde uzun zaman sürmüş olan iç karışıklığın bastırılıp sona erdiği yıldır. 18. yüzyılın ortalarında devlet teşkilat sistemindeki kriz sonucu; özellikle taşra bölgelerinde yaşanan iç huzursuzlukların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bosna bölgesinde sosyal ve ekonomik istikrarsızlık halkın yerel yönetime karşı direnişini körüklemiştir ve 1747'de başlayan direniş 1757'ye kadar süren isyanlara dönüşmüştür.⁶⁹ Molla Mustafa vakayinamenin ilk sayfalarında bu *nizâmsızlık* dönemi geriye dönük olarak yaz-

69 Bu konu hakkında bkz. Avdo Sućeska, "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 13 (1965): 223-39; Đenana Buturović, *Morići: Smisao sječanja i pamćenja*, (Sarajevo: IP Svjetlost d.d., 2009).

mıştır (vr. 6b-5b-7a). Bu ise, yazarın şimdiki zamandan bir önceki döneme döndüğü tek konudur. On sene sürmüş olan istikrarsızlık bölgede hayatın her yönünü etkilemiştir ve insanın - en azından toplumun belli kesimine ait insanın - kendi hayatını, davranışlarını, toplumsal hayattaki rolünü sorgulamaya yönlendirmiştir.⁷⁰

Yine de Dana Sajdi'nin "İbn Budeyr'in anlattıkları arasında düzenli, rutin ya da mutlu bir şey var mıdır?" sözlerinden esinlenerek biz de Molla Mustafa'nın "anlattıkları arasında düzenli, mutlu bir şey var mı?"⁷¹ diye sorabiliriz.

Methodilmeye Layık Paşa

Molla Mustafa İşkodra mutasarrıfı Mahmud Paşa Buşatlı'yı (ö. 1796) adalet için mücadele eden bir Osmanlı devlet adamı olarak görür, onu metheder. İşkodra Sancağında meydana gelen isyanlara ve Mahmud Paşa'nın rolüne önemli bir yer ayırmıştır.⁷² Anlattıklarına göre isyanların sebebi; Mahmud Paşa'nın halkın haksız ve aşırı vergilerden şikayeti üzerine kadıların ve ayanların gücünü bastırmak amacıyla almış olduğu bazı önlemler idi.⁷³ Muhalifleri ise, Paşa'yı ülkeden ayrılma ve kendini padişah ilan etme niyetinde olmakla suçlamışlardır (vr. 49a). Bütün bu olup bitenlerden Molla Mustafa başkalarından işittiklerine, çarşıda gördüklerine dayanarak söz eder. Ama onun anlatımı saf bildirilerden ibaret değil, aynı zamanda kendi tutumunu da yansıtmaktadır. Fransızların Mısır'a girişi konusunda sözlerini ölçülü sarfederken, bu sefer olup bitenlerle ilgili görüş bildirmekten çekinmemektedir. Nihayet, bu vaka onun yaşadığı yerde gündelik hayatı etkilemiştir. Beyanına göre, Saraybosna ayanları ve kadıları kahvehanelerde toplandı ve düzenleyerek halkı Mahmud Paşa Buşatlı'ya karşı kıskırtmışlar, bu arada müftü efendiye de kendi tarafına çekmeyi başarmışlardır. Bosna vali-

70 Cemal Kafadar öne sürdüğü gibi, önemli toplumsal değişimler bilincinin "hem kişiler hem toplumsal değişim düzeyinde bir kendinin farkında olma ve kendini gözleme sürecini beslediği görülür." Kafadar, "Ben ve başkaları", 44. Bu durum ise, bireylerin kaleme aldıkları metinlere kendilerini dahil etmelerine yol açmıştır. Kafadar, "Ben ve başkaları", 69-70.

71 Dana Sajdi, *Şamlı Berber*, 179.

72 Bu kayıtlar 1201 (1786-87)'den 1204 (1789-90)'e kadar olan döneme ait sayfalara serpilmiştir.

73 18. yüzyılda ayanlar ve kadıların savaşı için ordu kurma ve vergi toplama görevleri verilmiş, bu görevler onların idarî işlerdeki nüfuzunun güçlenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bkz. mesela Dina Rizk Khoury, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler," *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 176.

si Selim Paşa,⁷⁴ Taşlıca'yı Mahmud Paşa'nın adamlarından temizlemek amacıyla askerleri göndermiştir. Yani Molla Mustafa çarşıda birçok eylemler, davranışlar görebilmiş, Taşlıca tarafına çatışmaya giden kişilerden bilgiler alabilmiştir. Bütün bunlar üzerine o kendi tavrını kurmuştur: Molla Mustafa, Mahmud Paşa'nın yanındadır. Çoğunlukta ayanlar ve kadıllardan oluşan muhaliflerini kınadığı gibi, Mahmud Paşa'nın cesaretine, adaletine inancını defalarca vurgulamıştır. Onun anlatımlarında Mahmud Paşa '*adâletden şaşmaz, hep 'adâlet ve şerî'at semtini tutar. İşin sonuna gelindiğinde zeytûn gibi su üzerinde pâk kaldı. Muhalifleri ise, hırsız gibi [şehre geri] geldiler, zira onların kızbleri (yalanları) açık oldu; ceza vermeden esaretten serbest bıraktığı muhalifleri bile Mahmud Paşa için dünyâda böyle eyü insan yokdur demişler; en büyük düşmânı du'â etmiştir. Paşa'nın iyi niyetine inanmayanlar da söyledikleri sözlerden hicâbda kaldılar (utanmış oldular), [utançtan] çârşûda az gezer oldular.*

Mahmud Paşa Buşatlı'ya ilişkin anlatımlarda benzetmeler ve kötileyici kelimeler vakayinamenin diğer yerlerine göre daha fazla kullanılmıştır. Bu türden dil öğeleri yazarın, doğru olanın galip gelmesinden duyduğu memnuniyeti; adalet ve kamu yararı lehine olan sesini dışavurmaktadır. Bu ses, Bosna valisi Selim Paşa'nın Mahmud Paşa'ya karşı ordu göndermekten pişman olduğunu bile varsayar: *Ve Selîm Paşa Allâhü a'lem nâdim ü pişmân.* Mahmud Paşa'ya karşı tutumunu Molla Mustafa, kendi sözlerine göre, onun dostu olan Sünbül Mahallesi imamı Hacı Ahmed Efendi'nin teşviki üzerine kaleme aldığı bir kasidede dile getirmiştir. Kasidede Mahmud Paşa'nın asi olması iftirasını tamamen reddeder ve onun doğruluğunu metheder (vr. 53b-54b).

Halk Arasında Sergilenen Davranışlara Dair

Molla Mustafa'nın düşünce ve yorumları sadece ileri gelenlerin davranışlarıyla değil halktan insanların davranışlarıyla da ilişkilidir. Söylemek gerekir ki düzenli olanlara dair Molla Mustafa genel olarak yorum yapmaz; yaparsa da bir açıklamasını da ekler. Örneğin kuyumcu esnafının 4 Eylül 1191 (1777) tarihinde mesireye *düzgün bir alayda* (kafilede) gittiğini yazmıştır. Bu sözlerini, o esnafın başında *tâze, akıllı* olarak vasıflandırdığı Sâlih Ağa adında bir şahsın bulunduğu, "herkesin onun re'yi (fikri) ve tertibi (sıralanışı) ile hareket eylediğini, muhalefet etmediklerini" şeklinde açmıştır (vr.

74 Selim Sırrı Paşa, 1786-1788 yılları arasında Bosna valisi.

30b). Bazı diğer anlatımlarla karşılaştırıldığında, kuyumcular alayının düzgünlüğünden söz etmesinin nedeni daha iyi anlaşılmaktadır. Meselâ, aynı o günlerde çizmeciler esnafı tarafından düzenlenen mesireye gidişi kavga ile sonuçlanmıştır: *Çûkalar*⁷⁵ sebebiyle 'âlî kavga ve bütün esnâf birbirisi ile savaştı, içlerinde 'aklen illerüde olmadıgından - aralarında akıllı birileri bulunmadıgından dolayı (vr. 30a).

Bu iki kayıta olduğu gibi, Molla Mustafa vakayinamenin birçok yerinde muhakeme gücüne (yetisine) başvurmaktadır. Muhakeme yürütmeyen kişileri *akılsız*, *bî'akıl*, *bî'temyîz*, *ahmak* olarak adlandırmaktan geri durmaz. Bu kaba ifadeleri, kanaatimizce, düşüncesini içten bir şekilde yansıtmaktan öte okuyucuyu kendi gözlemlerine inandırmak ve yönlendirmek amacıyla kullanmıştır.⁷⁶ Yazar böylece okuyucunun aktif rolünü uyandırmayı hedeflemiştir.

Hacca gidişler rutin bir toplumsal hadise olarak benzer içerikli kayıtlarda bildirilir: hacı adaylarının isimleri verilir, yola çıkmadan önce beraber dua yaptıkları caminin adı yazılır, seyahat yönü bildirilir. Ancak 1192 (1778) yılına ait kayıt bunlardan farklıdır, öznel bir tonda düzenlenmiştir, şu şekilde: *fakat bir bedel, ol dahi gizlice, hırsız gibi Ka'be'ye gitti, heman kimesne gitmedi, böyle bilinsün* (vr. 33a). Molla Mustafa'nın özneliği; o kişinin hacca gidişini mizah içerikli bir karşılaştırmayla tarif edilmesinde gözlenmektedir. *Hırsız gibi* karşılaştırmayla adete aykırı *gizlice* gidişi vurgulamaktadır. O dönemde akrabaların, dostların ve diğer şehirlilerin hacı adayları dua ile uğurlamaları adettendi.⁷⁷ Molla Mustafa'nın anlatımından; tek bir kişinin gidişi bu toplumsal hadisenin yaşanmaması için bir neden olmamalıydı diye görüşü okunmaktadır.

Daha önce gösterilen bir anlatımda yöneticilerin zulmü olarak tarif ettiği olayla ilgili kendi olumsuz tutumunu *Hakk Te'âlânîñ zulme rızâsi yokdur* sözleriyle dile getirdiği gibi, 1194 (1780) yılında meydana gelen ve halk arasında çok konuşulan bir olaya karşı değerlendirici tutumunu *zûrî işi kimesne beğenmez* sözleriyle belirtmiştir. Olay şudur ki bir yaramaz delikanlı Tander Hacı Osman merhumun kızını köyden gelirken gasp etmiş ve evine

75 Çuka > çuha, has yünden sık dokunmuş kumaş.

76 Celaleddin Rumi'nin "dinleyicilerini şoke etmek için, belki de uyandırmak için" mısralarında kaba ifadeler kullanmaktan kaçınmadığı bilinmektedir. Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, 336.

77 Mehmed Mujezinović, 1878 yılına kadar şehrin dışında Ab-i Hayat olarak bilinen mesire yerinin akrabaların hacıları uğurladığı ve hacdan döndüklerinde onları karşıladığı bir yer olduğunu bildirmektedir. Mehmed Mujezinović, "Turski natpisi u Sarajevu iz 16. vijeka", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 2 (1952): 98.

götürmüş. *İkinci gün* [ertesi gün] kız mahkemeye geldikde nikâh olmam demekle kendi evine gitmiş ve selâmet bulmuş (vr. 38b).

Genç kadıları aşırı harcamadan dolayı kınadığı gibi, Molla Mustafa madî menfaate düşkünlüğü de onaylamamaktadır. Bu tür davranışlara karşı ironik bir tutum sergilemekte ve vasıflandırılmasında ironi aracı olarak “tamahkâr(lık)” anlamında *dilenci* ve *dilencilik* kelimelerini kullanmaktadır. Bir örnek gösterelim: *Ve sene-i sâbıkada şehrimizde kışın kahveciler helvâlar eylediler. Ve yine işbu senede ke-zâlik helvâlar eylediler başeskiler ve gayrı dilenci kahveciler. Dilencilik bu ya ve's-selâm.* (vr. 45b) Kayıt 1200 (1785-86) yılına aittir.

Molla Mustafa'nın; etrafında gördüğü ve kayda aldığı olup bitenlere dair ben-anlatılarına bakıldığı zaman, önemli bir kısmının içeriğini aşağıdaki aktarımda rastlanan ben-anlatısı özetler gibidir. Kaydın konusu saygın bir ailede meydana gelen ve bir çocuğun ölümüyle sonuçlanan acı bir olaydır. Molla Mustafa'nın dünyaya bakışına göre *böyle büyük müsîbet kibâr ve aga evinde olduğu heman sâ'ir kibârlara nasîhatdır ve ibretdir.* Bunu yazdıktan sonra Molla Mustafa okuyucuya seslenerek *Herkes tevâzu'luğı bırakmasun, tevâzu'luk iyi hasletdir* sözleriyle kendiliğini açığa vurur; onun kendiliği insanların davranışlarını olumlu yönden etkilemeyi de amaçlamıştır (vr. 30b).

Sonuç

18. yüzyılda Saraybosna'da yaşamış olan Molla Mustafa'nın kaleme aldığı vakayinameyi işlediğimiz bu yazıda ben-anlatılarından hareketle kendisinin şahsî dünyasına erişmeye çalıştık. Ben-anlatısı üslubuyla aktardığı kendi yaşamışlıklarının yanı sıra kayda aldığı toplumsal hadiselerle ilişkin görüşlerinde onun “ben”i ortaya çıkmaktadır. Bu tür anlatılar; hayata bakışının, hayatî konuları değerlendirmesinin, diğer deyişle, kendiliğinin yansımalarıdır.

Molla Mustafa kimliğini tasavvuf ilmiyle ilgisi üzerinde inşa eden bir şahıstır. Vakayiname boyunca anlatıları üzerine Tanrının yüceliğini sıkça göstermesi Tanrı ile sürekli ilişkide olduğu anlaşılabilir. Kendi yaşamışlıklarını dile getirdiği anlatılar Molla Mustafa'yı sabırlı, mütevekkil bir tabiata sahip bir kişi olarak sunmaktadır. Tevekkülünü, doğada, etrafında süregelen yaşamı gözlemleyerek, gözlemlediklerini düşünerek inşa eden bir şahıs olan Molla Mustafa sosyal hayattan uzak değildir; vakayiname boyunca onu hayatın merkezinde görmekteyiz; vakayinamesinde dış yaşam yankılanmak-

tadır. Toplumsal yaşamda meydana gelen çeşitli hadiseleri kayda almakla yaşadığı zaman ve çevrenin bir tablosunu kendi dünyaya bakışıyla resmedip arkasında bırakmak düşüncesinde olduğu söylemek mümkündür. Kendine dair yazdıkları; çocuklarının dünyaya gelişi, ailesi içinde vefatlar, hastalıklar, kendi iş hayatında olumluluk-olumsuzluklar gibi bir insanın yaşamında önem arz eden hadiselerdir ki bu yazıda bunların bir kısmını göstermeye gayret ettik. Özel hayatından bu kesitler vakayinamede anlattığı topluma kendisinin aidiyetini pekiştirmektedir.

Eserinde kayda aldığı konuların çeşitliliği, yaşamın keskin bir gözlemcisi olduğunu göstermektedir. Onun anlatılarından; gözlemlemekten öte yaşamı, insan davranışlarını, genel olarak da çevresinde olup bitenleri düşünüp anlam vermeyi üstlendiği anlaşılmaktadır. Kendi düşüncesini ya da yorumunu içeren anlatılar önem verdiği değerlere açıklık getirmektedir. Molla Mustafa çevresinde gördüğü adaletsizlik, aşırılık gibi toplumun düzenini bozan davranışlara karşı güçlü tepki vermektedir. Bu tür davranışlarda bulunanları *ahmak*, *bi-temyiz* gibi kaba sözlerle vasıflandırmaktan kaçınmadığı gibi, tepkisini edebî bir kılıf olarak karşımıza çıkan metaforik dil yapılarıyla, atasözleriyle yer yer pekiştirmektedir. Çevredeki düzensizliklere karşı çıkmalarıyla kendisini ahlaki değerlerin koruyucusu olarak sunar. Kendisi “bir sufi âlemin yaratılışında da denge arayıp görmeli ve bu dengenin temel değerlerini korumak kendisinin görevi olmalı”⁷⁸ görüşü doğrultusunda davranmaktadır. Molla Mustafa yanlış olanları eleştirir, kınar, ama bunun çok daha ötesinde bir niyet taşır: yaşadığı dünyada var olana ancak olmaması gerekene işaret eder. Bu muhtevaya sahip ben-anlatılarının bir özelliği, aynı zamanda ikaz niteliğinde de olmalarıdır. Böylece okuyucuyu kendisinin yaşadığı dünyanın “içine çeker”, doğruluğa, adalete, alçak gönüllüğe, cömertliğe davet ederek okuyucununun davranışlarını olumlu yönden etkilemeye çalışır. Bütün bunlardan Molla Mustafa’nın vakayinamemi başkaları için yazdığı anlaşılmaktadır; kendisi de bunu açık bir şekilde belirtmiştir.

Yıllar boyunca vakayinamede yazdıklarına bakıldığında ilk sayfalarda kayıtların kısa olduğu ve kayıtlı olanla ilgili onun görüşüne nadiren rastlandığı görülmektedir. Zamanla kayıtlar daha geniş olmakta, yazarın sesi daha net hale gelmektedir. Buna göre Molla Mustafa’nın yazmakla paralel olarak

78 Rešid Hafizović, *Temeljni tokovi sufizma*, (Sarajevo: Bemust, 1999), 383.

entellektüel, sosyal ve duygusal açıdan olgunlaşma sürecini yaşadığı söylenebilir. Sufi kimliği bilindiğinde eserini yazarken kendi ruhunun halini de sorguladığı düşünülebilir. Vakayinamenin yazarın kendi kendisine dair algısında bir rolü olmuştur. Vakayiname ile paralel olarak yazdığı vefeyat ise onun yazı pratiğinde iç dengesinin diğer kısmını teşkil etmektedir.

Kaynaklar

- Akyıldız, Ali. "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme." *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 219-241.
- Ariès, Philippe. "Za jednu istoriju privatnog života." *Istorija privatnog života*. Editörler Philippe Ariès & Georges Duby. Çeviren Ljiljana Mirković, 5-19. Beograd: Clio, 2002.
- Aydın, S. Mehmet. "İnsân-i kâmil." *TDV İslam Ansiklopedisi* 22: 330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bilge, L. Mustafa. "Mustafa Paşa Buşatlı," *TDV İslam Ansiklopedisi* 31: 344-345. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Braude, Benjamin, and Bernard Lewis, eds. *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*. Çeviren Mirza Sarajkić & Ahmet Alibašić. Sarajevo: Centar za napredne studije (CNS), 2009.
- Buturović, Đenana. *Morići: Smisao sjećanja i pamćenja*. Sarajevo: IP Svjetlost d.d., 2009.
- Chartier, Roger. "Zapis i njegove primene." *Istorija privatnog života*. Editör Philippe Ariès & Georges Duby, 100-142. Çeviren Ljiljana Mirković. Beograd: Clio, 2002.
- Chittick, William C. *Sufijski put spoznaje. Ibn al-'Arabijeve metafizika imaginacije*. Çeviren Rešid Hafizović. Sarajevo: Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", 2021.
- Çağrı, Mustafa. "Sabır." *TDV İslam Ansiklopedisi* 35: 337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Demirci, Kürşat ve Ferhat Koca. "Haram." *TDV İslam Ansiklopedisi* 16: 97-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demirli, Ekrem. "Vaahdet-i Vücûd." *TDV İslam Ansiklopedisi* 42: 431-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Emecen, Feridun M. "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999): 83-90.
- Faroqi, Suraiya. "Ein Istanbuler Derwisch des 17. Jahrhunderts, seine Familie und seine Freunde: Das Tagebuch des Seyyid Hasan." *Selbstzeugnisse in der Frühen Neuzeit: Individualisierungsweisen in interdisziplinärer Perspektive*. Editör Kaspar von Greyerz. Munich: De Gruyter Oldenbourg, 2007. 113-126.
- Fazloğlu, İhsan. "Öz.ne'nin Kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' Hakkında Nazarî Bir Çözümleme." *Ceride* 1, no. 1 (2023): 45-63.
- Felman, Shoshana. *Skandal tijela u govoru: Don Juan s Austinom ili zavodjenje na dva jezika*. Çeviren G. Popović. Zagreb: Naklada Mir, 1993.

- Filan, Kerima, haz. *Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*. Sarajevo: Connectum 2011.
- , "Religious Puritans in Sarajevo in the 18th Century." *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2014): 43-62.
- Filipović, Nenad. "Oko kuge u Bosni 1763-1764. godine." *Prilozi* 49 (2020): 45-87.
- Finci, Predrag. *Osobno kao tekst*. Zagreb: Izdanja antibarbarus, 2011.
- Geertz, Clifford. *Yerel Bilgi*. Çeviren Kudret Emiroğlu. Ankara: Dost Kitabevi, 2007.
- Hafizović, Rešid. *Temeljni tokovi sufizma*. Sarajevo: Bemust, 1999.
- Jolles, André. *Jednostavni oblici*. Çeviren Vladimir Biti. Zagreb: Biblioteka 1978.
- Kafadar, Cemal. "Ben ve Başkaları: On Yedinci Yüzyıl İstanbul'nda Bir Dervişin Günceci ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar." *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. İstanbul: Metis, 2010: 30-71.
- Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- , "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkânları, Sınırları." *TUHED (Turkish History Education Journal)* 8, no.1 (2019): 211-230.
- Kellner-Heinkele, Barbara. "Bir Osmanlı Kadısının Girit'te Çektiği Çileler." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. Editör Elizabeth Zachariadou: 200-8. Çeviren Gül Çağalı Güven ve Saadet Öztürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Khoury, Dina Rizk. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler." *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, cilt 3. Editör Suraiya Faroqhi, 171-93. Çeviren Fethi Aytuna. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Kılıç, Erol. "İbnü'l-Arabî Muhyiddin." *TDV İslam Ansiklopedisi* 20: 493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kutluer, İlhan. "İlim." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22: 109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Moran, Džo. *Čitanje svakodnevnice. Svakodnevnica i njena značenja*. Çeviren Vladimir Arandelović. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Mujezinović, Mehmed. "Turski natpisi u Sarajevu iz 16. vijeka." *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 2 (1952): 95-114.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf." *TDV İslam Ansiklopedisi* 40: 119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. Çeviren Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Peirce, Leslie. "Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler." *Erken Modern Osmanlılar (İmparatorluğun Yeniden Yazımı)*. Editör Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, 285-312. Çeviren Onur Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Sajdi, Dana. *Şamlı Berber. 18. Yüzyıl Biladü's-Şam'ında Yeni Okuryazarlık*. Çeviren Defne Karakaya. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. Çeviren Ergün Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı, 2004.
- Schulze, Winfried. "Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung 'Ego -Dokumente'." *BAND 2 Ego Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Editör Winfried Schulze, 11-30. Berlin: Akademie Verlag, 1996.
- Sučeska, Avdo. "Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću." *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 13 (1965): 223-239.
- Terzioğlu, Derin. "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihyazıcılığı." *Cogito* 29 (2001): 284-296.
- , "Man in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-Narratives and the Diary of Niyâzi-i Mısrî (1618-94)." *Studia Islamica* 94 (2002): 139-165.
- , "Modern Bireyin Peşinde Rönesans: Avrupa ve Müslüman Doğu'da Otobiyografik Metinler." *Toplumsal Tarih* 116 (2003): 80-83.
- Uludağ, Süleyman. "Sohbet", *TDV İslam Ansiklopedisi* 37: 350-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , "Tevekkül", *TDV İslam Ansiklopedisi* 41: 3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Varlık, Nükhet. "Tâun", *TDV İslam Ansiklopedisi* 40: 175-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

EK:
Molla Mustafa'nın
Mezar Taşı